

Αλήθεια ή ψέματα; Η αναζήτηση της ουσιαστικής αλήθειας και ο κίνδυνος της νομικής πλάνης κατά τη διερεύνηση των ισχυρισμών των ανήλικων θυμάτων σεξουαλικής κακοποίησης

ΟΛΓΑ ΘΕΜΕΛΗ

*Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Εγκληματολογικής Ψυχολογίας,
Τμήμα Ψυχολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών,
Πανεπιστήμιο Κρήτης*

Περίληψη

Είναι αξιόπιστοι μάρτυρες τα παιδιά; Τι μπορούν να θυμηθούν και πόσο ακριβής είναι η μνήμη τους; Πώς διεξάγεται η δικανική εξέταση, από ποιόν και με ποια εργαλεία; Πώς αξιολογείται η αντιληπτική ικανότητα και η ψυχική κατάσταση του ερωτώμενου; Πώς μπορεί να διερευνηθεί εάν οι ανήλικοι μάρτυρες λένε την αλήθεια; Πόσο επιρρεπείς μπορεί να είναι στην υποβολιμότητα; Πόσο λεπτή είναι η γραμμή που χωρίζει τις αναμνήσεις από τη φαντασία; Πόσο εύκολη είναι η εμφύτευση μιας ψευδούς πληροφορίας; Πώς είναι δυνατό να διακριθεί η ανάμνηση η οποία έχει απωθηθεί, από την ανάμνηση που έχει εμφυτευτεί; Ποιοι παράγοντες επηρεάζουν την απόδοση και την αξιοπιστία της κατάθεσης των παιδιών; Ποια είναι τα ποιοτικά κριτήρια για την ανάλυση της μαρτυρία τους και του χαρακτηρισμού των ισχυρισμών τους ως ψευδών ή αληθών;

Δυστυχώς, η έλλειψη ενός πρωτόκολλου για τη δικανική εξέταση των κακοποιημένων παιδιών στη δική μας δικαιοταξία, η ανυπαρξία εξειδικευμένης

εκπαίδευσης των επαγγελματιών και η υιοθέτηση αναξιόπιστων τεχνικών εκ μέρους τους, έχει ως αποτέλεσμα την παρεμπόδιση της ανεύρεσης της ουσιαστικής αλήθειας, τις πολλαπλές παραβιάσεις των παιδικών δικαιωμάτων και την αναπόφευκτη δευτερογενή τους θυματοποίηση. Συχνά δε, τα πολλαπλά ατοπήματα οδηγούν σε δικανική πλάνη με πολλαπλά θύματα. Πότε τελικά οι ισχυρισμοί των παιδιών για την παραβίαση της γενετήσιας ελευθερία τους είναι αληθείς και πότε ψευδείς;

1. Εισαγωγή

Η αποκάλυψη της σεξουαλικής παραβίασης είναι μια ιδιαίτερα ψυχοφθόρα και συνάμα χρονοβόρα για το ανήλικο θύμα διαδικασία, η οποία διέρχεται διάφορα στάδια με συχνά αντιφατικό περιεχόμενο. Το «σύνδρομο της μη αποκάλυψης της σεξουαλικής παραβίασης» (The child abuse accommodation syndrome) περιγράφηκε για πρώτη φορά από τον ψυχίατρο Roland Summit (1983) αλλάζοντας τις μέχρι τότε αντιλήψεις για τον παθητικό χαρακτήρα της διαδικασίας.

Η αποκάλυψη προσεγγίζεται πλέον ως μια ενεργητική, εξαιρετικά δυσχερής διεργασία, η ροή της οποίας επηρεάζεται από πολλούς παράγοντες. Άλλωστε όπως ορθά επισημαίνεται, η ίδια η λέξη «αποκάλυψη» (disclosure) εμπεριέχει την έννοια της δυσκολίας (Allagia, 2004) που φαίνεται να οδηγεί την πλειοψηφία των θυμάτων στην απόκρυψη του τοξικού μυστικού που δεν είναι άλλο από την παραβίαση της γενετήσιας σφαιράς στην παιδική ηλικία. Η ηλικία και το φύλο του θύματος (Bussy & Grimbeek, 1995, DeVoe & Faller, 1999), η σχέση του με τον θύτη και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της παραβίασης (Arata, 1998, Sauzier, 1989), το πολιτισμικό πλαίσιο και η εθνικότητα του ανήλικου (Futa, κ.ά. 2001), το άγχος για την ύπαρξη αρνητικών αντιδράσεων από τους γονείς (Palmer κ.ά., 1999) ο φόβος αντιποίνων από τον δράστη (Sauzier, 1989), η ένταση των συναισθημάτων της ευθύνης και της συννενοχής του θύματος (Finkelhor κ.ά., 1990), διαδραματίζουν κυρίαρχο ρόλο στην απόφαση του ανήλικου να αποκαλύψει ή να αποκρύψει το συμβάν. Ένα μικρό τελικά ποσοστό θα αποφασίσει να προχωρήσει, καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις το κόστος της αποκάλυψης φαντάζει μεγαλύτερο από αυτό της απόκρυψης (Θεμελή, 2009). Σύμφωνα με ερευνητικά αποτελέσματα το 30 με 80 τοις εκατό των παιδιών αρνείται να αποκαλύψει τη θυματοποίησή του μέχρι την ενηλικίωσή του (Arata, 1998, Paine & Hansen, 2002, Smith κ.ά., 2000). Επιπλέον, πολυάριθμες έρευνες υπογραμμίζουν ότι τα περισσότερα παιδιά-θύματα καθυστερούν σημαντικά στην αποκάλυψη

του «μυστικού» τους, το οποίο μάλιστα φαίνεται πως δε θα έφεραν ποτέ στο φως εάν αυτό δε γινόταν τελικά γνωστό με κάποιο άλλο τρόπο (Gomes-Schwartz κ.ά., 1990, Kelley κ.ά., 1993).

Δυστυχώς στη δική μας έννομη τάξη συχνά επικρατούν οι αναχρονιστικές αντιλήψεις σύμφωνα με τις οποίες τα παιδιά είναι μάρτυρες «δεύτερης κατηγορίας» (Davies & Noon, 1991). Τις πεποιθήσεις αυτές αντανακλά και η έλλειψη ενός ειδικού πρωτόκολλου δικανικής εξέτασής τους, η απουσία εξειδικευμένου προσωπικού και η ερασιτεχνική συχνά από τους επίσημους φορείς κοινωνικού ελέγχου, εξέταση των ανηλίκων θυμάτων/μαρτύρων κακοποίησης (Θεμελή, 2013).

Αν και προβλέπονται μερικές σημαντικές αρχές για τη δικανική εξέταση των παιδιών θυμάτων κακοποίησης στο Ν. 3625/2007 (ΦΕΚ Α΄ Τ. 290/24.12.2007) με αντικείμενο την «Κύρωση, εφαρμογή του Προαιρετικού Πρωτοκόλλου στη Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού, σχετικά με την εμπορία παιδιών, την παιδική πορνεία και παιδική πορνογραφία και άλλες διατάξεις», η υλοποίησή τους έχει μείνει γράμμα κενό (Θεμελή, 2010).

Το πιο θλιβερό ωστόσο όλων είναι η διαπίστωση της δευτερογενούς θυματοποίησης των ανηλίκων καθώς έχει αποδειχθεί ότι η έκθεση τους σε διαδικασίες προσαρμοσμένες στις απαιτήσεις μόνο των ενηλίκων αφενός μεν επιδεινώνει σημαντικά τη θέση τους, αφετέρου δε απομακρύνει από τον κύριο στόχο που είναι η ανεύρεση της ουσιαστικής αλήθειας. Η απουσία σύνταξης ενός πρωτόκολλου - κώδικα δεοντολογίας εξέτασης κακοποιημένων παιδιών, ακυρώνουν τη βούληση του νομοθέτη (Ν. 3625/2007), και παράλληλα τις επιταγές της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού (ΔΣΔΠ) που η χώρα μας έχει επικυρώσει με τον Ν. 2101/1992. Αναπόφευκτο αποτέλεσμα, ο επανατραυματισμός του θύματος, η επιμόλυνση της μνήμης του, η μείωση της αξιοπιστίας της κατάθεσης του ανήλικου κατά την προδικασία και την ακροαματική διαδικασία, η μείωση πιθανότητας καταδίκης του δράστη, η άσκοπη επανάληψη ψυχοφθόρων και πολυδάπανων διαδικασιών κ.λπ. (Wood & Garven, 2000). Παράλληλα, η εμπλοκή επαγγελματιών δίχως εμπειρία και εξειδικευμένη εκπαίδευση μπορεί να ενισχύσει την εκμείωση αναληθών ισχυρισμών οδηγώντας σε νομική πλάνη.

Τελικά πώς μπορεί να διερευνηθεί εάν τα παιδιά λένε την αλήθεια; Πόσο υποβόλιμα μπορεί είναι; Ποιοι οι βασικοί κανόνες και η δεοντολογία που τη διέπουν μια δικανική συνέντευξη; Ποια είναι τα κριτήρια διάκρισης ψευδών και αληθών ισχυρισμών.

2. Αναζητώντας την ουσιαστική αλήθεια

Τα παιδιά αντιμετωπίζονται συχνά σε σχέση με τους ενήλικες μάρτυρες με μεγαλύτερη δυσπιστία καθώς σύμφωνα με τις παραδοσιακές αντιλήψεις, οι οποίες δυσχεραίνουν σημαντικά την ανεύρεση της ουσιαστικής αλήθειας, δεν έχουν την ίδια παρατηρητική και μνημονική ικανότητα, είναι πιο ευάλωτα στις καθοδηγητικές ερωτήσεις και παρουσιάζουν δυσκολίες τόσο στο να διακρίνουν την πραγματικότητα από τη φαντασία όσο και την αλήθεια από το ψέμα. Έτσι ακόμα και σήμερα πολλοί επαγγελματίες αμφισβητούν την αξιοπιστία του παιδιού θύματος, υποστηρίζοντας στην καλύτερη περίπτωση ότι πρόκειται για έναν ακόμα μάρτυρα και στη χειρότερη ότι πρόκειται για μάρτυρα «δεύτερης κατηγορίας». Ωστόσο η μελέτη της διεθνούς βιβλιογραφίας αποδεικνύει περίτρανα ότι είναι η έκθεση των παιδιών σε διαδικασίες επώδυνες που ευθύνεται για την ευαλωτότητά τους και όχι η ηλικιακή τους ανωριμότητα. Έτσι η ιδιότητα της ανηλικότητας υποχωρεί έναντι εκείνης του μάρτυρα, με αποτέλεσμα ο ανήλικος να εξετάζεται ως ενήλικας μιας που η όλη διαδικασία είναι προσαρμοσμένη στις ανάγκες των ενηλίκων (Θεμελή, 2014).

Η κακή χρήση των τεχνικών και των μεθοδολογικών εργαλείων μπορεί να οδηγήσει στην εκμείωση αναληθών ισχυρισμών (Wood & Garven, 2000). Ο ακρογωνιαίος λίθος κάθε αποτελεσματικής και ουσιαστικής προσπάθειας προσέγγισης των θυμάτων σεξουαλικής παραβίασης, είναι η τήρηση ενός κώδικα δεοντολογίας που στόχο θα έχει την προστασία της ανηλικότητας και την ανεύρεση της αλήθειας. Εξίσου σημαντική είναι η υιοθέτηση μερικών σημαντικών κανόνων που θα συμβάλουν σημαντικά στην προστασία της ανηλικότητας από την επαναθυματοποίησή και στην ανεύρεση της αλήθειας (Θεμελή, 2008).

2.1 Η μείωση του άγχους των παιδιών

Η αναζήτηση τεχνικών προκειμένου να νιώσει το παιδί ασφάλεια και σιγουριά - διατηρώντας παράλληλα τον αυτορρητισμό του και την αντικειμενικότητά του στις απαντήσεις που δίνει - είναι εξαιρετικά σημαντική (Saywitz & Camparo, 1998) καθώς η πρόκληση υπέρμετρου άγχους επηρεάζει σημαντικά τη μνημονική του ικανότητα με κίνδυνο να θεωρηθεί αναξιόπιστο. Όπως τονίζεται στη διεθνή βιβλιογραφία, η συναισθηματική του φόρτιση προσβάλλει τις νοητικές και γνωστικές λειτουργίες παραφθείροντας τη μακροχρόνια μνήμη (Goodman, κ.ά., 1994). Η σημαντικότερη τεχνική για τη δημιουργία ενός ευνοϊκού κλίματος που θα ανακουφίσει και θα παρηγορήσει τον ανήλικο είναι η ενσυναίσθηση. Με την ενεργητική ακρόαση ο συνεντευκτής δείχνει

ότι κατανοεί τη δυσχερή και επώδυνη θέση στην οποία βρίσκεται ο ανήλικος αντιλαμβάνοντας την κατάσταση την οποία βιώνει (Saywitz & Camparo, 1998, Themeli & Panagiotaki, 2014). Είναι σημαντικό να υπενθυμίζεται ότι εδώ οι επαγγελματίες του συστήματος ποινικής δικαιοσύνης δεν προβαίνουν σε μια ακόμα προανακριτική ή ανακριτική διαδικασία, αλλά σε μια προσπάθεια εγκαθίδρυσης μιας σχέσης εμπιστοσύνης και ασφάλειας όπου το ανήλικο θύμα θα ενθαρρυνθεί με την τεχνική της ελεύθερης αφήγησης να ανακαλέσει όσα έλαβαν χώρα.

2.2 Η αξιολόγηση του αναπτυξιακού σταδίου του ερωτώμενου ανήλικου θύματος

Πρόκειται για τη σημαντικότερη διαδικασία η οποία συχνά παραλείπεται με αποτέλεσμα την υιοθέτηση ακατάλληλων τεχνικών συνέντευξης. Έτσι, οι ανάγκες της ανηλικότητας παραβλέπονται και τα παιδιά αντιμετωπίζονται ως ενήλικες. Η χρήση ακατάλληλης γλώσσας που δεν λαμβάνει υπόψη της την ηλικιακή αλλά και την ψυχοσυναισθηματική ωριμότητα του παιδιού, η πολύπλοκη διατύπωση των ερωτήσεων και η δυσχέρεια κατανόησης του περιεχομένου τους, η χρήση νομικών όρων και άλλων άγνωστων λέξεων είναι ένα από τα σοβαρότερα ατοπημάτα που αναπόφευκτα οδηγεί σε πολλά λάθη και παρεξηγήσεις (Goodman κ.ά., 1991, Saywitz & Snyder, 1993).

2.3 Η διατύπωση των ερωτήσεων και η ερμηνεία των απαντήσεων

Οι ερωτήσεις θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψη: α) τις γνώσεις του παιδιού που έχουν αποκτηθεί στο αναπτυξιακό στάδιο που βρίσκεται, β) τη γλωσσική του ικανότητα και γ) την ικανότητά του να αιτιολογεί τα γεγονότα. Οι δε απαντήσεις θα πρέπει να ερμηνεύονται βάση της γνωστικής ανάπτυξης και της ωριμότητάς του (Saywitz & Camparo, 1998). Ερευνητικά αποτελέσματα απέδειξαν ότι με τον τρόπο αυτό όχι μόνο επιδεικνύεται σεβασμός στην παιδική ηλικία αλλά μειώνεται παράλληλα ο κίνδυνος της ευαλωτότητας των θυμάτων στις καθοδηγητικές ερωτήσεις, αυξάνεται η αυτοπεποίθησή τους και βελτιώνεται η ροή του λόγου τους (Davies & Noon, 1991).

Επιπρόσθετα, στην ερμηνεία των απαντήσεων πρέπει να λαμβάνεται και πάλι υπόψη πρωτίτως το αναπτυξιακό στάδιο του παιδιού. Η γλώσσα που χρησιμοποιεί, οι γνώσεις που έχουν κατακτηθεί στην ηλικία του, η παιδική οπτική στην περιγραφή των γεγονότων ενισχύουν την αξιοπιστία της κατάθε-

σής του. Όταν με άλλα λόγια ο συγκεκριμένος τρόπος απόκρισης συνάδει με την ηλικία και το επίπεδο ωριμότητας του ανήλικου, ενισχύεται σημαντικά το αληθές των ισχυρισμών του. Αντίθετα η χρήση λέξεων και εκφράσεων, καθώς και η λεπτομερής περιγραφή γεγονότων που δε συνάδουν με την ηλικία του και τη γνώση που έχει κατακτηθεί στο αναπτυξιακό του στάδιο, ενισχύουν την υπόθεση ότι ο ανήλικος είναι θύμα υποβολής και καθοδήγησης και άρα οι ισχυρισμοί του είναι πιθανά ψευδείς (Θεμελή, 2008, 2014).

Οδηγίες για τη διατύπωση ερωτήσεων

- ▶ Χρήση μικρών προτάσεων - Διατύπωση σύντομων ερωτήσεων
Προσπάθεια καθαρής και κατανοητής προφοράς
- ▶ Αποφυγή σύνθετων προτάσεων
Χρήση μικρότερων ερωτήσεων
- ▶ Αποφυγή μακροσκελών και σύνθετων ερωτήσεων
- ▶ Χρήση μονοσύλλαβων ή δισυλλάβων λέξεων
Αποφυγή τρισύλλαβων ή τετρασύλλαβων
- ▶ Χρήση απλών γραμματικών κανόνων
Αποφυγή διπλά αρνητικών, υποθετικών, εξαρτημένων προτάσεων ή φράσεων με έντονο υποκειμενικό και καθοδηγητικό περιεχόμενο.
- ▶ Χρήση απλών χρόνων και εγκλίσεων
Αποφυγή περιφραστικών χρόνων και απρόσωπων εγκλίσεων
- ▶ Χρήση απλών, καθημερινών και κατανοητών λέξεων
Αποφυγή πολύπλοκων συνώνυμων τους - επιστημονικών (νομικών) όρων - αμφίσημων εννοιών
- ▶ Χρήση ενεργητικής φωνής
Αποφυγή παθητικής φωνής
- ▶ Χρήση συγκεκριμένων όρων - ονομάτων
Αποφυγή χρήσης αόριστων αντωνυμιών και αόριστων επιρρημάτων
Αποφυγή παραπομπής σε μη οικείες αναφορές.

Πηγή: Saywitz, 1995, Θεμελή, 2008.

2.4 Η επίδειξη αντικειμενικότητας, ευελιξίας και η αποφυγή υποβλητικών τεχνικών

Ο επαγγελματίας οφείλει να διατηρεί μια αντικειμενική και ουδέτερη θέση. Η προσκόλληση σε προσωπικές ερμηνείες και η υιοθέτηση μιας και μόνο υπόθε-

σης κατά τη διερεύνηση του συμβάντος μπορεί να αποβεί ολέθρια και να οδηγήσει σε νομικά σφάλματα. Ο συνεντευκτής πρέπει να επιδεικνύει ευελιξία και να επανεξετάζει διαρκώς τις αρχικές του υποθέσεις καθώς είναι δυνατό η κατάθεση ενός ανήλικου θύματος να είναι α) αληθής, β) ψευδής ή γ) εν μέρει αληθής και εν μέρει ψευδής. Ο επαγγελματίας αναζητά την αλήθεια, ανεξάρτητα από τόσο απίστευτοι ή αδύνατοι μπορεί να του φαίνονται οι ισχυρισμοί του παιδιού.

Επίσης ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο διαδραματίζει το ψυχολογικό κλίμα που δημιουργεί με τη συμπεριφορά του. Ο αυταρχισμός, το αυστηρό και άκαμπτο ύφος μα κυρίως η έλλειψη ενσυναίσθησης καθιστούν τα θύματα που έχουν υποστεί κακοποίηση ευάλωτα σε καθοδηγητικές ερωτήσεις και υποβλητικά τεχνάσματα. Ακόμα και ο τόνος της φωνής και οι εκφράσεις του προσώπου είναι δυνατό να επηρεάσουν την απάντηση των παιδιών. Έρευνες απέδειξαν ότι τα άτομα που δημιουργούν την αίσθηση άσκησης ιδιαίτερης εξουσίας, προκαλούν φόβο στα παιδιά επιδρώντας στην αξιοπιστία τους (Ceci κ.ά., 1987).

Ο χαρακτήρας και το είδος των ερωτήσεων είναι εκείνα που θα οδηγήσουν τον συνεντευκτή στον ορθό ή μη χειρισμό του υπό εξέταση θύματος. Όλα τα διεθνή πρωτόκολλα υπογραμμίζουν τη σπουδαιότητα και χρησιμότητα της ελεύθερης αφήγησης των πεπραγμένων και των αυθόρμητων δηλώσεων των παιδιών, καθώς οδηγούν σε πιο πλούσιες και αξιόπιστες καταθέσεις (Saywitz & Camparo, 1998). Τα παιδιά φαίνεται ότι κάνουν λιγότερα «λάθη στον έλεγχο της πηγής πληροφόρησης» όταν χρησιμοποιούν την ελεύθερη ανάκληση (Roberts & Powell, 2001).

3. Κριτήρια διάκρισης: αληθείς ή ψευδείς ισχυρισμοί;

Μια πολύκροτη υπόθεση το 2001 σε μια υποβαθμισμένη περιοχή της Νορμανδίας το Outreau, έδειξε πώς σοβαρά ατοπήματα οδήγησαν σε μια ιστορική δικανική πλάνη με πολλαπλά θύματα. Όταν εκπαιδευτικοί και κοινωνικοί λειτουργοί ανέφεραν ότι τέσσερα αδέρφια παρουσίαζαν «παράξενη» σεξουαλική συμπεριφορά, ξεκίνησε ενδελεχής έρευνα. Οι γονείς των παιδιών ομολόγησαν ότι τα κακοποιούσαν σεξουαλικά, ενώ οι ανήλικοι ισχυρίστηκαν ότι θυματοποίηση τους είχε εμπλακεί ένας σημαντικός ακόμα αριθμός ενηλίκων. Συνολικά κατηγορήθηκαν δεκαοκτώ άτομα τα οποία και προφυλακίστηκαν.

Στο πρωτόδικο δικαστήριο που έλαβε χώρα το 2004, έντεκα συνολικά άτομα καταδικάστηκαν. Τέσσερεις από τους κατηγορούμενους ομολόγησαν την ενοχή τους ενώ επτά αρνήθηκαν τη συμμετοχή τους δηλώνοντας αθώοι. Στην πλειοψηφία των περιπτώσεων όλοι έχασαν τόσο τη δουλειά τους όσο και την οι-

κογένειά τους. Ένας εκ των καταδικασθέντων αυτοκτόνησε κατά τη διάρκεια της προφυλάκισής του. Η πρωτόδικη απόφαση είχε στηριχθεί αποκλειστικά στις μαρτυρίες των γονιών των κακοποιημένων παιδιών και στους ισχυρισμούς δύο εξ αυτών. παρά την απουσία αποδείξεων και τη διαπίστωση σημαντικών ασυνεπειών στις καταθέσεις των ανήλικων. Στο δευτεροβάθμιο δικαστήριο, η μητέρα των θυμάτων ομολόγησε ότι είχε πει ψέματα για την ανάμειξη των επτά ατόμων, ο πατέρας των παιδιών απέσυρε τις αρχικές κατηγορίες και δύο από τους τέσσερεις ανήλικους δήλωσαν ότι δεν είχαν καταθέσει την αλήθεια. Το 2005 το εφετείο κρίνοντας την υπόθεση σε δεύτερο βαθμό, αθώωσε και τους έξι που υποστήριζαν εξ αρχής τη μη ανάμειξή τους στην υπόθεση. Οι έξι φερόμενοι ως δράστες αθώωθηκαν. Πρόκειται για μια ιστορική δικανική πλάνη με πολλαπλά θύματα. Η μη διερεύνηση της αξιοπιστίας των μαρτυρικών καταθέσεων των ανήλικων αποτέλεσε τροχοπέδη στην αναζήτηση της ουσιαστικής αλήθειας και την ορθή απονομή της δικαιοσύνης (Θεμελή, 2014)

Η ψυχιατροδικαστική εκτίμηση των ισχυρισμών ενός παιδιού για πιθανή σεξουαλική του κακοποίηση έχει τη δική της μεθοδολογία και εκπαίδευση στοχεύοντας στη μείωση των κινδύνων παρερμηνειών και λαθών (Βούρδας, 2008, 2010). Αλλά και η απλή επίγνωση της ευκολίας με την οποία συχνά τα παιδιά ανάλογα με το αναπτυξιακό τους στάδιο υιοθετούν το ψέμα μπορεί να προστατέψει από πρόχειρα, γρήγορα για αυτό και στρεβλά συμπεράσματα.

Οι επαγγελματίες του συστήματος ποινικής δικαιοσύνης οφείλουν να γνωρίζουν ότι οι ανήλικοι οδηγούνται σε ψευδείς μαρτυρίες αφενός μεν λόγω ατελειών στη λειτουργία των γνωστικών τους μηχανισμών - ιδίως της μνήμης (Ceci & Bruck, 1995) - αφετέρου δε εξαιτίας της ιδιαίτερης ευαλωτότητάς τους στην υποβολή και στη χειραγώγησή τους από τους ενήλικες (Gardner, 2001, Trocmé & Bala, 2005). Επίσης τα παιδιά είναι δυνατό να καταφύγουν σε ψεύτικες αποκαλύψεις και για άλλους λόγους, όπως για παράδειγμα, για να κερδίσουν την προσοχή των γονιών τους, για να τους αποπροσανατολίσουν από ένα σοβαρό παράπτωμα στο οποίο περιέπεσαν πιστεύοντας ότι αυτό θα μείνει ατιμώρητο ή για να εκδικηθούν έναν ενήλικα ο οποίος δεν ικανοποίησε μια επιθυμία τους (Lowenstein, 2012, Θεμελή, 2014).

Η διεθνής βιβλιογραφία διακρίνει σε ψευδείς θετικές καταθέσεις όπου διατυπώνονται ισχυρισμοί για κακοποίηση η οποία δεν έχει συμβεί και σε ψευδείς αρνητικές καταθέσεις οι οποίες αφορούν την απόκρυψη της παραβίασης που έχει πράγματι λάβει χώρα. Έχει αποδειχθεί ότι τα παιδιά οδηγούνται συχνότερα σε ψευδείς αρνητικές και σπανιότερα σε ψευδείς θετικές καταθέσεις (Faller, 2007).

Επίσης, οι ερευνητές επισημαίνουν τέσσερεις κατηγορίες ψευδών καταθέσεων: α) τα ψεύδη που λέγονται κατά τη διάρκεια των δικαστικών αγώνων

για ζητήματα διαζυγίου και επιμέλειας, β) τα ψεύδη εκείνα τα οποία οφείλονται σε ζητήματα ψυχικής διαταραχής του ερωτώμενου, γ) τα ψέματα τα οποία είναι αποτέλεσμα συνειδητής χειραγώγησης (π.χ σύνδρομο γονεϊκής αποξένωσης) και δ) τα ψέματα που συνδέονται με προβλήματα φυσικής υγείας (Mikkelsen, κ.ά., 1992).

Το σύνολο των ερευνητών (Conte κ.ά., 1991, Dammeyer, 1998, Faller, 2003, 2007, Heiman, 1992, Raskin & Esplin, 1991b) θεωρεί ότι τα κύρια κριτήρια που ενισχύουν σημαντικά την αξιοπιστία της κατάθεσης του παιδιού είναι (Θεμελή, 2014):

- ▶ Η ακριβής και λεπτομερής περιγραφή της σεξουαλικής πράξης
- ▶ Η αναφορά στα γεγονότα υπό την παιδική οπτική
- ▶ Η λεπτομερής αναφορά του πλαισίου (πού, πότε, συχνότητα, συνθήκες κ.λπ.)
- ▶ Η περιγραφή της σεξουαλικής παραβίασης με φράσεις και λέξεις που δεν προσάδουν στην ηλικία του και μαρτυρά ασυνήθη, μη αναμενόμενη γνώση
- ▶ Η δομημένη αφήγηση, ο αυθορμητισμός και ο εμπλουτισμός των στοιχείων κατά τη διάρκεια της αφήγησης
- ▶ Η εξωτερική (σταθερότητα κατά την αφήγηση των γεγονότων) και η εσωτερική συνέπεια (συναισθηματικές αντιδράσεις που συνδέονται με τη σεξουαλική παραβίαση)
- ▶ Το στοιχείο της μυστικότητας στη σχέση ανηλίκου - υπόπτου
- ▶ Οι ψυχοσυναισθηματικές αντιδράσεις του παιδιού κατά την αποκάλυψη της σεξουαλικής κακοποίησης και της περιγραφής της. (έκφραση συναισθημάτων απελπισίας, αδυναμίας, άγχους, φόβου, θυμού, ντροπής, ενοχής, προδοσίας κ.λπ.)
- ▶ Εμφανείς ψυχολογικές επιπτώσεις (π.χ. συμπτώματα μετατραυματικής διαταραχής κατά την περιγραφή των συμβάντων, διασχιστικής διαταραχής, κατάθλιψης, κοινωνικής απόσυρσης, επιθετικότητας κ.ά.)
- ▶ Η ύπαρξη ιατρικών και άλλων ευρημάτων
- ▶ Η θυματοποίηση και άλλων ανηλίκων στο ίδιο πλαίσιο
- ▶ Οι καταθέσεις αυτοπτών μαρτύρων.

Τη δεκαετία του '50 στη Γερμανία ο ψυχολόγος Udo Undeutsch (1982, 1989) ανέπτυξε την «Τεχνική της Ανάλυσης Περιεχομένου Βάσει Κριτηρίων» (Criterion -Based Content Analysis - CBCA) βασιζόμενος στην υπόθεση σύμφωνα με την οποία η περιγραφή ενός γεγονότος που έχει πραγματικά βιωθεί από το υποκείμενο, διαφέρει σημαντικά ως προς το περιεχόμενο και την ποιό-

τητα των πληροφοριών από την περιγραφή ενός συμβάντος το οποίο έχει επινοηθεί ή αποτελεί προϊόν μυθοπλασίας και φαντασίας.

Η ανάλυση περιεχομένου βάσει κριτηρίων, η οποία αποτελεί στην ουσία τον πυρήνα της «Τεχνικής της Εκτίμησης της Εγκυρότητας της Κατάθεσης» (Statement Validity Assessment - SVA), χρησιμοποιείται σήμερα ευρέως σε διεθνές επίπεδο προκειμένου να αξιολογηθεί η αξιοπιστία των ισχυρισμών σεξουαλικής κακοποίησης. Περιλαμβάνει τρεις φάσεις: α) τη δομημένη συνέντευξη με το φερόμενο ως θύμα, β) την εκτίμηση της κατάθεσης με την εξειδικευμένη τεχνική της ανάλυσης περιεχομένου βάσει κριτηρίων (CBCA) και, τέλος, γ) τη συμπλήρωση μιας λίστας που περιλαμβάνει πληροφορίες οι οποίες ανέκυσαν τόσο από τη συνέντευξη όσο και από την ανάλυση περιεχομένου της κατάθεσης του ερωτώμενου.

Στα χρόνια που ακολούθησαν, οι συνεχιστές του Undeutsch εμπλούτισαν την εν λόγω τεχνική αξιολόγησης, καταλήγοντας στη διατύπωση δεκαοχτώ κριτηρίων διαφοροποίησης των ψευδών από τους αληθείς ισχυρισμούς (Steller & Kohnken 1989, Raskin & Esplin, 1991b). Τα κριτήρια αυτά διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες που απαντώνται με μεγάλη συχνότητα στις αξιόπιστες καταθέσεις των θυμάτων σεξουαλικής κακοποίησης. Στην πρώτη κατηγορία περιλαμβάνονται τα βασικά χαρακτηριστικά της κατάθεσης, στη δεύτερη το ακριβές της περιεχόμενο, ενώ στην τρίτη κατηγορία υπάγονται άλλα κριτήρια (Θεμελή, 2014).

Αληθείς θεωρούνται οι ισχυρισμοί σεξουαλικής κακοποίησης στην περίπτωση που συμπληρώνεται ένας σημαντικός αριθμός κριτηρίων. Τονίζεται ότι έμφαση θα πρέπει να δίδεται στην πλήρωση των τριών πρώτων κριτηρίων που αφορούν ιδιαίτερες συμπεριφορές και στάσεις του ανηλίκου. (Pezdek et al., 2004).

3.1 Ποιοτικά κριτήρια για την ανάλυση της κατάθεσης

3.1.1 Γενικά χαρακτηριστικά των ισχυρισμών της κατάθεσης

1) Συνοχή και λογική δομή

Υπάρχει συνεκτικότητα και αλληλουχία στην αφήγηση των γεγονότων; Ακολουθούν τα επιμέρους τμήματα της κατάθεσης μια λογική δομή;

2) Έλλειψη δομής στην απόδοση των γεγονότων

Προκύπτει αβίαστα η περιγραφή των γεγονότων; Χαρακτηρίζεται η αφήγηση από έλλειψη οργάνωσης; Υπάρχουν κάποια συγκεκριμένα στοιχεία

στην κατάθεση τα οποία εμφανίζονται με κάποια σταθερότητα καθ' όλη τη διάρκειά της; Υπάρχουν κάποιες ξαφνικές και απότομες αλλαγές στην εστίαση του θέματος;

3) Ποσότητα των πληροφοριών

Τοποθετούνται τα γεγονότα σε ένα συγκεκριμένο χωρικό και χρονικό πλαίσιο;

Περιγράφονται με ακρίβεια τα πρόσωπα, τα αντικείμενα και τα πραγματικά περιστατικά;

3.1.2 Το ακριβές περιεχόμενο της κατάθεσης

4) Ενσωμάτωση των γεγονότων στο πλαίσιο

Υπάρχουν συγκεκριμένες περιγραφές που τοποθετούνται σε συγκεκριμένο χωρικό και χρονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο έλαβε χώρα το συμβάν;

Συνδέεται το γεγονός με διάφορα άλλα συνηθισμένα, καθημερινά συμβάντα;

5) Περιγραφή της κακοποίησης

Περιγράφονται οι ενέργειες και οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ θύματος και θύτη;

6) Αναπαραγωγή συνομιλίας μεταξύ του ανηλίκου και του θύτη

Αναπαράγεται η συνομιλία στην αρχική της μορφή (όπως δηλαδή λέχθηκαν τα πράγματα); Χρησιμοποιεί κατά την αναπαραγωγή της ασυνήθεις λέξεις ή φράσεις;

7) Μη αναμενόμενες επιπλοκές

Έγινε κάτι απρόβλεπτο κατά τη διάρκεια της πράξης; Προέκυψε κάποιο απρόβλεπτο και απροσδόκητο γεγονός κατά τη διάρκεια του σεξουαλικού συμβάντος;

8) Ασυνήθιστες λεπτομέρειες

Ο ανήλικος παρέχει λεπτομέρειες που είναι ιδιαίτερες και ασυνήθιστες, φαίνεται όμως να έχουν ιδιαίτερη σημασία για το συμβάν.

9) *Περιττές λεπτομέρειες*

Δίδονται περιττές πληροφορίες οι οποίες δεν είναι ουσιαστικές και δεν συνδέονται άμεσα με τους ισχυρισμούς της κακοποίησης;

10) *Ακριβείς απαντήσεις σε λεπτομέρειας που ωστόσο το παιδί δεν έχει κατανοήσει*

Περιγράφει ο ανήλικος ορθά ένα περιστατικό το οποίο όμως ερμηνεύει λανθασμένα;

11) *Αναφορά σε άλλα γεγονότα με σεξουαλικό περιεχόμενο*

Αναφέρεται το παιδί σε συμβάντα ή συνομιλίες με σεξουαλικό περιεχόμενο που συνδέονται ενδεχομένως με τα πραγματικά περιστατικά, αλλά δεν αφορούν τους συγκεκριμένους ισχυρισμούς κακοποίησης;

12) *Υποκειμενική εμπειρία*

Περιγράφει ο ανήλικος σκέψεις που έκανε και συναισθήματα που βίωσε κατά τη στιγμή της σεξουαλικής του παραβίασης;

13) *Αναφορά στην ψυχική κατάσταση του φερόμενου ως δράστη*

Αναφέρεται ο ανήλικος στις σκέψεις και τα συναισθήματα του φερόμενου ως δράστη κατά τη διάρκεια της άνομης πράξης;

3.1.3 Άλλα κριτήρια

14) *Αυθόρμητες διορθώσεις ή προσθήκες*

Ζητά ο ανήλικος να διορθώσει ή να συμπληρώσει την αρχική του κατάθεση;

15) *Παραδοχή αδυναμίας μνημονικής ανάκλησης ενός γεγονότος ή επίκληση άγνοιας*

Φαίνεται το παιδί από τη συμπεριφορά του να μη θυμάται ή να μη γνωρίζει να απαντήσει σε μια ειδικότερη ερώτηση που αφορά μια πτυχή ενός γεγονότος;

16) Έκφραση αμφιβολίας για την κατάθεση που μόλις δόθηκε

Εκφράζει την ανησυχία του ότι κάποιος μέρος της κατάθεσής του μπορεί να φανεί αναληθές ή απίστευτο.

17) Αυτο-υποτίμηση

Χαρακτηρίζει κάποια στοιχεία της συμπεριφορές του που συνδέονται με το σεξουαλικό συμβάν ως λανθασμένα ή απρεπή;

18) Συγχώρεση του φερόμενου ως δράστη

Προσπαθεί να δικαιολογήσει τον ενήλικα για τη συμπεριφορά του και να μειώσει τη σοβαρότητα των όσων έλαβαν χώρα; Αποφεύγει να τον κατηγορήσει για τις πράξεις του;

Πηγή: Raskin & Esplin, 1991b, Θεμελή, 2014.

4. Επίλογος

Η δικανική εξέταση των ανήλικων θυμάτων σεξουαλικής κακοποίησης είναι μια εξαιρετικά επώδυνη διαδικασία κατά τη διάρκεια της οποίας τα παιδιά ενθαρρύνονται να μιλήσουν για την πιο τραυματική εμπειρία της ζωής τους σε άτομα που δε γνωρίζουν καθόλου (Bruck, κ.ά., 2000). Ο κίνδυνος επανατραυματισμού είναι μεγάλος, ιδίως όταν η όλη διαδικασία δεν ακολουθεί τις βασικές αρχές και οδηγίες ενός εξειδικευμένου πρωτόκολλου εξέτασης θυματοποιημένων παιδιών. Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι μόνο κατά τη διάρκεια της προδικασίας το θύμα θα παρουσιαστεί κατά μέσο όρο 12 φορές στην αστυνομία για ερωτήσεις (Ceci & Bruck, 1995), γίνεται σαφές πόσο ακατάλληλο και κακοποιητικό συνάμα είναι το πλαίσιο αυτό για την ανηλικότητα.

Οι ενήλικες επαγγελματίες ανάλογα με την προσέγγιση που θα ακολουθήσουν ενδέχεται να επηρεάσουν, να παραπλανήσουν, να υπονομεύσουν, να καθοδηγήσουν, να πληγώσουν (Θεμελή, 2008). Ενδέχεται επίσης να απομακρυνθούν πολύ από την αλήθεια καταλήγοντας σε εσφαλμένα συμπεράσματα με ολέθριες συνέπειες.

Στις περισσότερες περιπτώσεις οι επαγγελματίες πιστεύουν ότι ο ανήλικος είναι θύμα κακοποίησης. Υιοθετώντας τη μια και μοναδική αυτή υπόθεση, προσπαθούν να την επαληθεύσουν απορρίπτοντας εξαρχής οποιαδήποτε άλλη πιθανή εκδοχή. Η υπερβολική εμπιστοσύνη του συνεντευκτή στις ικανότητές του, η έλλειψη εξειδικευμένης γνώσης και εμπειρίας, η έλλειψη ευελιξίας

και αντικειμενικότητας, η υποκειμενική προσέγγιση του συμβάντος και οι προκαταλήψεις του, αυξάνουν τον κίνδυνο μιας εσφαλμένης εκτίμησης (Θεμελή, 2014).

Η Αμερικανική Ψυχιατρική Εταιρία του Παιδιού και του Εφήβου (1997b) υπογραμμίζει ότι σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να διερευνώνται και άλλα ενδεχόμενα, όπως για παράδειγμα ότι ο ανήλικος:

- δεν κακοποιήθηκε,
- αναγκάστηκε υπό την πίεση του δράστη ή μελών της οικογένειάς του να ανακαλέσει τους αρχικούς του ισχυρισμούς,
- βίωσε κατά την διαδικασία της δικανικής του εξέτασης υπερβολικό άγχος και φόβο,
- αρνήθηκε να καταθέσει λόγω έντονων συναισθημάτων ντροπής και ενοχών,
- θεώρησε ότι ευθύνεται ο ίδιος για την κακοποίησή του,
- θέλησε να αποκρύψει ό,τι συνέβη και να προστατέψει το θύτη,
- αναγκάστηκε να πει ψέματα γιατί κατά τη συνέντευξή του ήταν παρών ο δράστης.

Η ανάγκη σύνταξης από την ελληνική έννομη τάξη ενός πρωτόκολλου δικανικής εξέτασης παιδιών θυμάτων σεξουαλικής παραβίασης και ενός κώδικα δεοντολογίας - στα οποία θα εκπαιδεύεται υποχρεωτικά το σύνολο των επαγγελματιών που θα εμπλέκεται στη διερεύνηση της υπόθεσης - είναι επιτακτική. Διαφορετικά, θα επαναλαμβάνεται ο ατυχής χειρισμός των σχετικών περιστατικών, θα παρεμποδίζεται η ανεύρεση της ουσιαστικής αλήθειας, θα παραβιάζονται τα δικαιώματα των ανηλίκων τα οποία αναπόφευκτα θα επανατραυματίζονται, θα διατυπώνονται εσφαλμένες δικανικές κρίσεις και θα πλήττεται η αξιοπιστία της Δικαιοσύνης και η δημοκρατική κουλτούρα.

Βιβλιογραφία

- Allagia, R. (2004). «Many ways of telling: expanding conceptualizations of child sexual abuse disclosure», *Child Abuse & Neglect*, 28, σελ. 1213-1227.
- American Academy of Child and Adolescent Psychiatry/AACAP (1997b). «Practice parameters for the forensic evaluation of children and adolescents who may have been physically or sexually abused», *Journal of the Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 36, σελ. 37S-56S.
- Arata, C.M. (1998). «To tell or not to tell: Current functioning of child sexual abuse survivors who disclosed their victimizations», *Child Maltreatment*, 3, σελ. 63-71.

- Bruck, M., Melnyk, L. & Ceci, S.J. (2000). «Draw it again Sam: The effect of drawing in children's suggestibility and source monitoring ability», *Journal of Experimental Child Psychology*, 77, σελ. 169-196.
- Bussey, K., & Grimbeek, E.J. (1995). «Disclosure processes: Issues for child sexual abuse victims», στο: K. Rotenberg (εκδ.), *Disclosure processes in children and adolescents*, Cambridge University Press, New York, σελ. 166-203.
- Βούρδας, Α. (2008). «Η σεξουαλική κακοποίηση ανηλίκου και η συστηματική προσέγγιση από τον Παιδοψυχίατρο-Πραγματογνώμονα», στο: Ο. Γιωτάκος & Μ. Τσιλιάνου (επιμ.), *Ο κύκλος της κακοποίησης*, Αθήνα, Αρχιπέλαγος, σελ. 235-243.
- Βούρδας, Α. (2010). «Η υπόθεση Ουτρό (Outreau) και διδάγματα για την ελληνική πραγματικότητα», *Ψυχιατροδικαστική*, 2, σελ. 15-16.
- Ceci, S.J. & Bruck, M. (1995). «Jeopardy in the courtroom: A scientific analysis of children's memory». American Psychological Association, Washington, DC.
- Ceci, S.J., Ross, D.F. & Toglia, M.P. (1987a). «Suggestibility of children's memory: Psychological Issues», *Journal of Experimental Psychology: General*, 116 σελ. 38-49.
- Conte, J., Sorenson, E., Fogarty, L. & Dalla Rosa, J. (1991). «Evaluating children's reports of sexual abuse: Results from a survey of professionals», *American Journal of Orthopsychiatry*, 61(3), σελ. 428-437.
- Dammeyer, M. (1998). «The assessment of child sexual abuse allegation: Using research to guide clinical decision making», *Behavioral Sciences and the Law*, 16, σελ. 21-34.
- Davies, G. & Noon, E. (1991). *An evaluation of the live link for child witness*, Home Office, London.
- DeVoe, E.R. & Faller, K.C. (1999). «The characteristics of disclosure among children who may have been sexually abused», *Child Maltreatment*, 4, σελ. 217-227.
- Faller, K.C. (2007). «False Allegation of Sexual Abuse», στο: K.C. Faller (εκδ.), *Interviewing children about sexual abuse. Controversies and best practice*, Oxford University Press, Oxford, σελ. 191-206.
- Faller, K.C. (2003). *Understanding and assessing child sexual maltreatment*, 2η έκδ., Sage, Newbury Park.
- Finkelhor, D., Hotaling, G., Lewis, I. & Smith, C. (1990). «Sexual abuse in a national survey of adult men and women: Prevalence, characteristics, and risk factors», *Child Abuse & Neglect*, 14, σελ. 19-28.
- Futa, K.T., Hsu, E. & Hansen, D.J. (2001). «Child sexual abuse in Asian American families: An examination of cultural factors than influence prevalence,

- identification, and treatment», *Clinical Psychology: Science and Practice*, 8, σελ. 189-209.
- Gardner, R.A. (2001). «Should courts order PAS children to visit/reside with the alienated parent? A follow-up study», *The American Journal of Forensic Psychology*, 19(3), σελ. 61-106.
- Gomes-Schwartz, B., Horowitz, J.M. & Cardarelli, A.P. (1990). *Child sexual abuse: the initial effects*, Sage, Newbury Park.
- Goodman, G.S., Bottoms, B.L., Schwartz-Kennedy, B.M. & Rudy, L. (1991). «Children's testimony for a stressful event: Improving children's reports». *Journal of Narrative and Life History*, 1, σελ. 69-99.
- Goodman, G.S., Quas, J.A., Batterman-Faunce, J.M., Ridlessberger M.M. & Kuhn, J. (1994). «Predictors of accurate and inaccurate memories of traumatic events experienced in childhood», *Consciousness and Cognition*, 3, σελ. 269-294.
- Heiman, M.L. (1992). «Annotation: Putting the puzzle together. Validating allegations of child sexual abuse», *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 33(2), σελ. 211-329.
- Kelley, S.J., Brand, R. & Waterman, J. (1993). «Sexual abuse of children in day care centers», *Child Abuse & Neglect*, 17, σελ. 71-89.
- Lowenstein, L.F. (2012). «Child Contact Disputes Between Parents and Allegations of Sex Abuse: What does the research say?», *Journal of Divorce and Remarriage*, 53(3), σελ. 194-203.
- Mikkelsen, E., Gutheil, T. & Emens, M. (1992). «False sexual abuse allegations: Contextual factors and clinical subtypes», *American Journal of Psychotherapy*, 46(4), σελ. 556-570.
- Paine, M.L. & Hansen, D. (2002). «Factors influencing children to self-disclose sexual abuse», *Clinical Psychology Review*, 22, σελ. 271-295.
- Palmer, S.E., Brown, R.A., Rae-Grant, N.I. & Loughlin, M.J. (1999). «Responding to children's disclosure of familial abuse: What survivors tell us», *Child Welfare*, 78, σελ. 259-282.
- Pezdek, K. κ.ά. (2004). «Detecting deception in children: Event familiarity affects criterion-based content analysis ratings», *Journal of Applied Psychology*, 89(1), σελ. 119-26.
- Raskin, D. & Esplin, P. (1991b). «Statement validity analysis: Interview procedures and content analysis of children's statements of sexual abuse», *Behavioral Assessment* 13(30), σελ. 265-291.
- Roberts, K.P. & Powell, M.B. (2001). «Describing individual incidents of sexual abuse: A review on the effects of multiple sources of information on children's reports», *Child Abuse and Neglect*, 25, σελ. 1643-1659.

- Sauzier, M. (1989). «Disclosure of child sexual abuse: For better or for worse», *Psychiatric Clinics of North America*, 12, σελ. 455-469.
- Saywitz, K. (1995). «Improving children's testimony: The question, the answer, and the environment», στο: M. Zaragoza, κ.ά. (εκδ.), *Memory and testimony in the child witness*, Sage, Newberry Park, CA, σελ. 113-140.
- Saywitz, K.J., & Camparo, L. (1998). «Interviewing child witnesses: A developmental perspective», *Child Abuse and Neglect*, 22(8), σελ. 825-843.
- Saywitz, K. & Snyder, L. (1993). «Improving children's testimony with preparation» στο: G. Goodman & B. Bottoms (εκδ.), *Child victims, child witnesses: Understanding and improving testimony*, Guilford Press, New York, σελ. 117-146.
- Smith, D.W. (2000). «Delay in disclosure of childhood rape: Results from a national survey», *Child abuse & Neglect*, 24(2), σελ. 273-287.
- Summit, R.C. (1983). «The sexual abuse accommodation syndrome». *Child abuse and Neglect*, 7, σελ. 177-193.
- Steller, M., & Kohnken, G. (1989). «Statement analysis: Credibility assessment of children's testimonies in sexual abuse cases», στο: D.C. Raskin (εκδ.), *Psychological methods in criminal investigation and evidence*, Springer, New York, σελ. 217-245.
- Θεμελή, Ό. (2008). «Η προστασία της ανηλικότητας: Βασικές αρχές συνέντευξης με κακοποιημένα παιδιά», στο: Ο. Γιωτάκος & Μ. Τσιλιάκου (επιμ.), *Ο κύκλος της κακοποίησης*, Αρχιπέλαγος, Αθήνα, σελ. 107-126.
- Θεμελή, Ό. (2009). «Γιατί τα παιδιά δεν αποκαλύπτουν τη σεξουαλική τους κακοποίηση; Μια απόπειρα κατανόησης της διαδικασίας αποκάλυψης», στο: Γ. Νικολαΐδης & Μ. Σταυριανάκη (επιμ.), *Βία στην οικογένεια - Τεκμηριωμένη Πρακτική και Τεκμήρια από την Πρακτική*, ΚΨΜ, Αθήνα, σελ. 203-222.
- Θεμελή, Ό. (2010). «Όταν τα παιδιά καταθέτει: Η δικανική εξέταση των ισχυρισμών των ανηλικών μαρτύρων-θυμάτων», στο: Α. Πιτσελά (επιμ.), *Εγκληματολογικές Αναζητήσεις*, Τιμητικός τόμος για τον Καθ. Σ. Αλεξιάδη, Σάκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 395-414.
- Θεμελή, Ό. (2013). «Εξετάζοντας ανήλικα θύματα κακοποίησης: Δικανικές συνεντεύξεις, θεσμικό πλαίσιο, πρωτόκολλα εξέτασης και βασικές αρχές δεοντολογίας», στο: Α. Κουμούλα & Θ. Σταφυλά (επιμ.), *Κακοποίηση: Όταν τα παιδικά όνειρα γίνονται εφιάλτες*. Έκδοση του Τμήματος Ψυχιατρικής Παιδιών και Εφήβων του Σισμανογλείου Γενικού Νοσοκομείου Αττικής, Αθήνα, σελ. 77-93.
- Θεμελή, Ό. (2014). *Τα παιδιά καταθέτει. Η δικανική εξέταση ανηλικών μαρτύρων, θυμάτων σεξουαλικής κακοποίησης*, Τόπος, Αθήνα.

- Themeli, O. & Panagiotaki, M. (2014). «Forensic interviews with children victims of sexual abuse: The role of the counselling psychologist», *The European Journal of Counselling Psychology*, 3(1), σελ. 1-19.
- Trocme, N. & Bala, N. (2005). «False allegations of abuse and neglect when parents separate», *Child Abuse & Neglect*, 29(12), σελ. 1333-1345.
- Wood, K. & Garven, S. (2000). «How sexual abuse interviews go astray: Implications for prosecutors, police, and child protection services», *Child Maltreatment*, 5, σελ. 109-118.
- Undeutsch, U. (1982). «Statement reality analysis», στο: A. Trankell (εκδ.), *Reconstructing the past: The role of psychologists in criminal trials*, Nordstedt & Sons, Stockholm, σελ. 27-56.
- Undeutsch, U. (1989). «The development of statement reality analysis», στο: J.C. Yuille (εκδ.), *Credibility assessment*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, σελ. 101-121.